

Jeney, Rita¹

Stein Aurél szövegeken alapuló földrajzi–régészeti felfedezései Dél-Ázsiában

Sir Aurel Stein's text-based geographical and archaeological discoveries in South Asia

ABSZTRAKT

Stein Aurél nevét a legtöbben a Selyemút mentén tett régészeti felfedezései miatt ismerik, az indiaiak körében pedig elsősorban szanszkrittudósként híres. Az azonban, hogy Stein kutatói karrierje során Dél-Ázsia területén is tett jelentős régészeti felfedezéseket, kevésbé él a köztudatban, és a szakirodalomban is csak kismértékben tárgyalt. Stein 1888 és 1943 között számos olyan kutatóutat vezetett Dél-Ázsia területére, amely valamilyen történeti, földrajzi vagy régészeti kérdést vizsgált, kérdésfelvetését pedig sok esetben valamilyen írott forrás alapján fogalmazta meg. Az alábbi tanulmány célja Stein Aurél dél-ázsiai földrajzi–régészeti expedícióinak bemutatása a kiinduló forrás jellege alapján. A kutatóutak áttekintése nyomán lehetővé válik Stein dél-ázsiai földrajzi–régészeti munkájának általános jellemzése, valamint India régészettörténetében betöltött szerepének bemutatása is.

Kulcsszavak: Dél-Ázsia, India, régészettörténet, Stein Aurél, szöveges források

ABSTRACT

Sir Aurel Stein's name is best known for his archaeological discoveries along the Silk Road, and among Indians he is famous primarily as a Sanskrit scholar. However, the fact that during his research career Stein also made significant archaeological discoveries in South Asia is less known to the broader public, and less discussed in the scholarly literature. Between 1888 and 1943, Stein led several expeditions to South Asia with the goal to examine some historical geographical or archaeological question and, in many cases, he formulated his research question based on some written source. The goal of the following article is to discuss Aurel Stein's geographical and archaeological expeditions in South Asia based on the nature of his written sources. An overview of these expeditions will allow a general description of Stein's scholarly work in South Asia as well as a presentation of his role in the history of Indian archaeology.

Keywords: history of archaeology, India, Sir Aurel Stein, South Asia, textual sources

¹ College associate professor, Bhaktivedanta College, 1039. Budapest, Attila utca 8. (1) 321-7787, rita.jeney@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0122-4738>

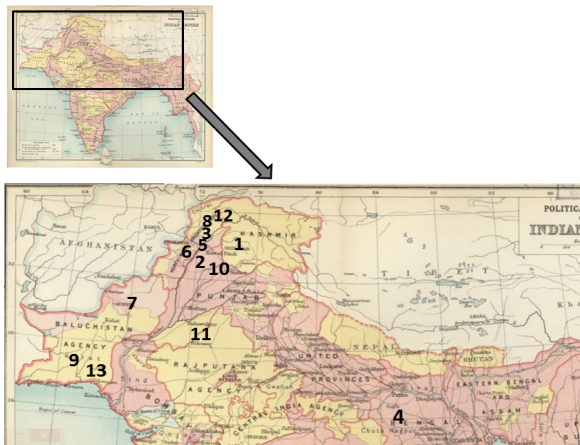
BEVEZETÉS

India társadalmi-gazdasági jelenségeinek, azok különböző dimenzióinak a vizsgálata korántsem idegen a geográfia és határterületei képviselőitől, amelyet az is alátámaszt, hogy a témában a Modern Geográfia hasábjain szintén élénk diskurzus bontakozott ki a témában (Singh, 2014; Fazekas, 2014; Wilhelm, 2008; Nemes, 2016; Singh, 2015; Wilhelm & Zagyi, 2016; Kiss-Csapó, 2009).

Azon magyarok közül, akik a 19–20. században valamilyen módon Dél-Ázsia régészetét kutaták, Stein Aurél kiemelkedő jelentőségű.² Ennek ellenére nem Dél-Ázsia az a terület, ahol Stein a régészeti felfedező világhírét szerezte. Sokkal ismertebbek a belső-ázsiai felfedezései, a Selyemút-hoz kapcsolódó kutatásai. Stein Aurél tevékenységéről több mint száz újságcikk adott hírt a *The Times* hasábjain 1901 és 1943 között (Wang, 2002), és ezek közül csupán egy tucat foglalkozott az indiai tevékenységével. Ez az aránytúlódás meglepő, ha figyelembe vesszük, hogy Stein 1888-tól egészen 1943-ban bekövetkező haláláig gyakorlatilag Indiát tekintette otthonának, és 1904-től 1928-ban történő nyugdíjba vonulásáig, huszonnégy éven keresztül az Indiai Régészeti Felügyelőség (Archaeological Survey of India, ASI) szolgálatában állt.

Amikor Stein Aurél dél-ázsiai felfedezői tevékenységét tárgyalom, akkor Dél-Ázsia határait azonosnak tekintem a Stein-korabeli Brit-India határaival. Stein Aurél angol közvetítéssel került Indiába, és annak intézményei, különösen az Indiai Régészeti Felügyelőség tették lehetővé nem csak a Brit-Indián belüli, de több, annak határán túlmutató régészeti expedícióit is. Stein tehát nem a nagy vagyonnal rendelkező, saját kutatásainak szponzorálására képes 19. századi felfedező sztereotípiáját példázza, hanem olyan kutató, aki Indiába érkezésének kezdetétől fogva a kormány szolgálatában állt, először az oktatásügy, később pedig a régészettudomány területén. A Brit-Indiával való szoros kapcsolata miatt úgy gondolom, hogy indokolt Stein Aurél e határvonalakon belül végzett kutatásait együttesen tanulmányozni.

1. ábra: Stein Aurél Brit-India területén vezetett expedícióinak helyszínei
Figure 1. Locations of Sir Aurel Stein's expeditions within British India

- 1 – Kashmir (1888–1896); 2 – Salt Range (1889–1890 and 1901); 3 – Swat and Buner (1896–1898); 4 – South Bihar and Chota Nagpur (1899); 5 – Indus (1900); 6 – North-West Frontier Province (1904 and 1912); 7 – North Baluchistan (1904 and 1927); 8 – Upper Swat (1926); 9 – South Baluchistan (1928); 10 – Punjab (1931); 11 – Ghaggar-Hakra (1940–1943); 12 – Indus Kohistan (1941); 13 – Las Bela (1943)

² A 19–20. század folyamán Dél-Ázsiában régészeti kutatást folytató magyarok áttekintéséhez lásd: Jeney, 2018b.

Brit-India határain belül Stein Aurél Indiába érkezésének első évétől, 1888-tól kezdve egészen halálának évéig, 1943-ig vezetett felfedezőutakat. Ezeket először oktatásügyi hivatalos kötelezettségei mellett a vakációja idején vezette (1888–1903), aztán a Régészeti Felügyelőség szolgálatában állva végezte (1904–1928), végül nyugdíjasként is aktív kutatóként szervezte őket (1929–1943). 1888 és 1943 között tizenhárom Brit-Indián belüli területre vezetett felfedezőutakat (1. ábra), az ezekről szóló publikációinak a száma pedig meghaladja a két tucatot (lásd a mellékletben).³

Stein Aurél földrajzi–régészeti expedíciói egy kivételével mind Brit-India északnyugati részére koncentráltak. Ennek a területnek a jelentősége Stein számára több szempontból kiemelkedő. Először is Indiában tartózkodása során hivatalos megbízatásai ezekre a területekre estek, akár az oktatásügy, akár a Régészeti Felügyelőség szolgálatában állt. Egyetlen év volt, 1899, amikor nem az északnyugati területekhez, hanem Bengálhoz kötötték a hivatalos kötelezettségei: Bengál kormánya oktatásügyi megbízottként kinevezte a Calcutta Madrasa igazgatójává. Ebben az időszakban vezette az egyetlen kelet-indiai expedícióját.

Az indiai szubkontinens északnyugati területei egybeestek Stein Aurél szakmai érdeklődésével is: ezen a területen virágzott az ősi *Gandhára* és *Udjána*, a buddhista művészet remekműveit hagyva hátra. Ezen a területen vívta meg hódító csatáit Nagy Sándor, akinek élete Stein Aurélt gyerekkorától kezdve érdekelte. Az 1920-as években pedig fény derült arra is, hogy ezen a területen virágzott Dél-Ázsia legősibb városias jellegű kultúrkomplexuma, az Indus-völgyi civilizáció. Steinnek tehát nemcsak a hivatalos megbízatása, hanem az egyéni tudományos érdeklődése is ehhez a területhez fűződött. Nem véletlen, hogy 1917-ben, az 55 éves nyugdíjkorhatár betöltésekor nem vonult vissza az Indiai Régészeti Felügyelőség szolgálatától, hanem tizenegy éven keresztül évente meghosszabbította megbízatását „különleges szolgálat” címmel (Walker, 1995). Sőt 1926-ban arra is lehetősége lett volna, hogy megkapja az Oxfordi Egyetem szanszkrit tanszékének vezetői székét, de ő még ezt is visszautasította azért, hogy a régészeti érdeklődésének megfelelő terep közelében maradhasson (Mirsky, 1977; Walker, 1995).

MÓDSZEREK

Az indiai szubkontinens északnyugati területe több szempontból is számot tartott Stein régészeti érdeklődésére, de Brit-India határai soha nem jelentették érdeklődési körének a határait. E tanulmány azonban szándékosan csak a geográfiailag ide sorolható expedíciókat tárgyalja Stein életrajzi és publikációi vizsgálatának a segítségével.⁴

Földrajzi–régészeti kutatásai során Stein Aurél gyakran fogalmazta meg kérdésfelvetését valamilyen írott forrásból kiindulva. Dél-Ázsiában tett felfedezései kiindulópontjaként háromféle szöveget használt:

1. Nagy Sándor életét feldolgozó klasszikus forrásokat;
2. kínai buddhista zarándokok leírásait;
3. szanszkrit nyelvű forrásokat.

Néhány kutatóútja során kifejezetten egy adott szövegen alapuló kérdés megválaszolására törekedett, de az is jellemző volt, hogy egy expedíció alkalmával többféle problémát vizsgált, több korszakot

³ Stein Aurél Brit-Indián belüli expedícióit kronologikus sorrendben mutattam be a doktori disszertációmban (Jeney, 2018a), valamint Stein Aurél életeseményeire koncentrálni röviden tárgyaltam őket az Indira Gandhi National Centre for the Arts gondozásában Delhi-ben megjelent tanulmánykötetben (Jeney, 2018c).

⁴ Stein Aurél legfontosabb angol nyelvű életrajzai: Mirsky, 1977; Walker, 1995; Whitfield, 2004. Magyar nyelven megjelent életrajzai: Felföldi, 2015; Whitfield, 2006. Stein dél-ázsiai kutatásaival kapcsolatos publikációit lásd a mellékletben.

kutatott. Ezért a kiinduló forrás alapján egy teljes expedíció nem sorolható be egyik vagy másik kategóriába, de az expedíciókon belül elért egyes eredmények igen. A továbbiakban ezért Stein Aurél Dél-Ázsiában tett földrajzi–régészeti kutatóútjainak eredményeit tárgyalom, aszerint csoportosítva őket, hogy a fenti három forráscsoport közül melyikre alapozva születtek meg.

EREDMÉNYEK

A Nagy Sándor hódításaihoz kapcsolódó földrajzi–régészeti eredmények

Stein Aurél Nagy Sándor hadjáratához kapcsolódóan három kiemelkedő eseményt kutatott részletesen:

1. Kr. e. 327-ben az *Aornosz* nevű sziklaszirt bevétele;
2. Kr. e. 326-ban Nagy Sándor és Puru csatáját a Jhelum folyónál;
3. Kr. e. 325-ben Nagy Sándor visszavonulását.

A történelmi *Aornosz* földrajzi azonosítását 1904-ben és 1926-ban tűzte ki céljául az Északnyugati Határtartomány és a Swat területén végzett expedíciói során. Nagy Sándor Puruval folytatott csatája helyének azonosítására 1931-ben nyílt alkalma a Punjab területén, Nagy Sándor visszavonulásának útvonalát pedig élete utolsó évében, 1943-ban vizsgálta Balochistan legdélibb részén (Las Bela).⁵

Stein alapvetően három Nagy Sándor-életrajzra támaszkodott: Diodorus életrajzára (Kr. e. 1. sz. –Kr. u. 1. sz.), Curtius Rufus életrajzára (Kr. u. 1. sz.) és Arrianus életrajzára (*Anabasis Alexandri*. 2. sz.) (Stein, 1905). Ezeket eredetiben és angol fordításokban is használta (Stein, 1930),⁶ valamint rendszeresen támaszkodott a Vincent Smith által publikált klasszikus forrásokat áttekintő *Early History of India* című tanulmányra (Smith, 1904).

Az *Aornosz* bevétele

Nagy Sándor indiai hódítása során az *Aornosz* bevétele Kr. e. 327-ben lényeges állomás volt. Az életrajzok szerint a Hindukuson sikeresen átkelve Nagy Sándor először *Masszaga*, majd *Óra* városát győzte le, végül *Bazira* ellen vonult. E város lakói félelmükben a bevehetetlennek vélt *Aornosz* sziklaszirtre menekültek, de még ez az orom sem tudta megvédeni őket. A sziklaszirt bevétele után Nagy Sándor a helyszínen erődöt emelt (Stein, 1927). A történeti forrásokban említett kiemelkedő szerepe miatt a sziklaszirt földrajzi azonosítását már Steint megelőzően is többen megkísérelték. Ezek a javaslatok azonban nem közvetlen megfigyelés alapján születtek.

Stein már 1898-ban szívesen felülvizsgálta volna ezeket az elméleteket (Stein, 1898a), de a kérdéses területre csak 1904-ben jutott el. Ettől az évtől kezdve az oktatásügyi megbízatása mellett az Indiai Régészeti Felügyelőség égisze alatt régészeti felügyelői feladatokat is ellátott, így tudott sort keríteni az Északnyugati Határtartomány – a Punjabtól 1901-ben leválasztott közigazgatási terület – alaposabb régészeti vizsgálatára. Ennek az expedíciónak a keretében jutott el a Peshwar és Hazara körzetek határán elterülő Mahaban-hegyre (2. ábra). Az *Aornoszt* erre a területre először 1854-ben James Abbott helyezte általa megbízott helyi ügynökök megfigyelései alapján (Abbott, 1854). Stein maga is hivatkozott Abbott eredményeire, de hangsúlyozta, hogy az ő elmélete kizárólag

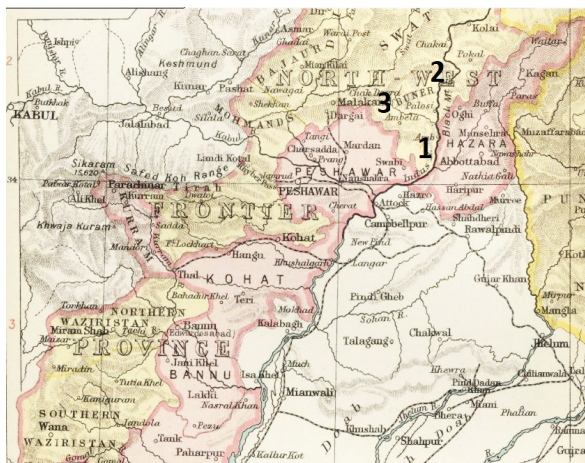
⁵ A dél-ázsiai modern helyneveket angol írásmódjukban használom, kivéve azt a néhányat, amelyeknek a magyar nyelvben széles körben elterjedt használata van (pl. Kasmír, Bengál). A történelmi helyneveket magyaros átírásban használom, és a jobb elkülönítés kedvéért dőlt betűvel szedem.

⁶ A fordítások közül M'Crindle 1896-os munkáját emeli ki (M'Crindle, 1896).

a távolból való, illetve közvetett megfigyeléseken alapult (Stein, 1905). Abbott a helyszín távlati képét vízfestményen is megőrkítette „Az *Aornosz* sziklája Hazara felől” címmel (3. ábra).

2. ábra: Az Északnyugati Határtartomány és az Alsó-Swat vidéke.
1 – Mahaban-hegy; 2 – Una-hegy; 3 – Ilam-hegy

Figure 2. North-West Frontier Province and the Lower Swat.
1 – Mount Mahaban; 2 – Mount Una; 3 – Mount Ilam

Forrás: http://dsal.uchicago.edu/reference/gaz_atlas_1931/
Source: http://dsal.uchicago.edu/reference/gaz_atlas_1931/

3. ábra: James Abbott „Az *Aornosz* sziklája Hazara felől” c. festménye
Figure 3. 'The Rock Aornos from Huzara.' Watercolor by James Abbott

Forrás: <http://www.bl.uk/onlinegallery/>
Source: <http://www.bl.uk/onlinegallery/>

A helybéli lakosok beszámolóira Stein is gyakran támaszkodott. E beszámolók alapján ő az *Aornosz* ormát a Mahaban-hegy Shahkot nevű lelőhelyére valószínűsítette, mert ezen a hegycsúcson a helyiek romokról is tudtak (Stein, 1905). Ahhoz azonban, hogy az azonosságot bizonyítottak tekintse, szükségesnek látta a lelőhely földrajzi és régészeti vizsgálatát (4. ábra). Shahkot lelőhelyet megközelítve azonban a csúcs és a fennmaradt romok jellegtelensége kiábrándította. Nemcsak a csúcs

felszíni formáit nem tudta megfeleltetni a klasszikus forrásokban olvasható bevezetetlen orommal, de az összefutó heggyerincekre épült négy bástyás kis erőd régészeti vizsgálata sem tette lehetővé a rom muszlim kornál korábbra való datálását. Így tehát mind a földrajzi, mind pedig a régészeti megfigyelései alapján elvetette a helyszín *Aornosszal* való azonosságát (Stein, 1905).

4. ábra: Mahaban csúcsa Kandaro-Sar felől (Stein Photo 3/1(24))
 Figure 4. Summit of Mahaban, seen from Kandaro-Sar (Stein Photo 3/1(24))

Forrás: <http://idp.bl.uk/>
 Source: <http://idp.bl.uk/>

Az 1904-es expedíció az *Aornosz* azonosításával kapcsolatban ugyan csupán negatív eredményt hozott. Stein már ekkor megemlítette, hogy az orom valószínűleg még északabbra, az Industól nyugatra keresendő (Stein, 1905). Ez a terület, a Swat folyó vidéke nem állt a britek közvetlen irányítása alatt, így annak szisztematikus régészeti vizsgálata csak a megfelelő politikai helyzet fennállásakor volt lehetséges. 1898-ban például Stein egy rendfenntartás céljára idevezényelt brit sereget kísért el azért, hogy lehetősége nyíljon a *gandhárαι* művészet alkotásainak, valamint sziklába vésett feliratoknak a helyszíni tanulmányozására, és ekkor expedícióját a hadsereg mozgásával összhangban kellett megterveznie (Stein, 1898c, 1898a, 1899a). Később 1921-ben töltött el egy karácsonyi vakációt a szomszédos Hazara tartományban azzal a céllal, hogy földrajzi adatokat gyűjtson a Felső-Swat vidékéről (Stein, 1924). Végül 1926-ban nyílt újra lehetősége a terület személyes meglátogatására és egy szisztematikus kutatóút megszervezésére, amelynek költségeit az Indiai Régészeti Felügyelőség fedezte (Stein, 1929b).

A Swat folyó völgyének terepbejárása után Stein keleti irányba haladt tovább azzal a céllal, hogy az Indus jobb partjának területét felderítve ismét megkísérelje az *Aornosz* helyének meghatározását. Ezen a területen az Indus észak-déli irányba haladva a Fekete-hegység előtt egy nagy kanyarulatot vesz (2. ábra). A folyókanyarban található Una-hegyre mint az *Aornosz* lehetséges helyszínére 1890-ben egy térképész, Colonel R. A. Wauhope hívta fel a figyelmet. Stein 1926-ban kitűzött célja az volt, hogy a terep földrajzi és régészeti vizsgálatával igazolja ezt a feltételezést. A helyszín pontosabb meghatározásához a helybéliek tanácsára támaszkodott, akik a Pir-tetőt javasolták, miután megismerték Stein leírását a keresett helyszínről (5. ábra). Stein a hegy *Aornosszal* való azonosságára többféle bizonyítékot adott: egyrészt felhívta a figyelmet a terület földrajzi formációinak és a klasszikus forrásokban leírtaknak a hasonlóságára. Másrészt rámutatott az *Úna* és az *Aornosz* szavak közötti etimológiai kapcsolatra. Bár a Pir-tető régészeti vizsgálata nem hozott eredményt, Stein a közeli Bar-tetőn olyan romokat azonosított, amelyek szerinte megfelelhetek annak az

erődítésnek, amit Nagy Sándor a sziklaszirt bevétele után létrehozott (6. ábra). A romokat térképen és fényképen is dokumentálta, bár azt elismerte, hogy a datálásuk bizonytalan, és nem jelenthető ki minden kétséget kizáróan, hogy a buddhista időknél korábbiak lennének (Stein, 1930). A kronológiai bizonytalanság ellenére Stein az *Aornosz* azonosítását sikeresnek tekintette. Az írott forráson alapuló felvetését a helyszín földrajzi és régészeti vizsgálatával igazolta, bevonva az etimológia eszköztárát, és figyelembe véve a helyiek beszámolóját.

5. ábra: A Pir-tető nyugati lejtője Mashlun felől
Figure 5. Western slop of Pir-sar seen from Mashlun

Forrás: Stein, 1930, Fig. 49.
Source: Stein, 1930, Fig. 49.

6. ábra: A Bar-tetőn található romos erőd falmaradványai
Figure 6. Remains of walls of ruined fort on top of Bar-sar

Forrás: Stein, 1930, Fig. 59.
Source: Stein, 1930, Fig. 59.

Stein 1926-ban megfogalmazott konklúzióját 1955-ben egy olasz régész, Giuseppe Tucci megkérdőjelezte. Ő úgy gondolta, hogy a Stein által megjelölt Pir-tető túlságosan messze van Birkottól, attól a helytől, amelyet egyébként maga Stein azonosított sikeresen a történelmi *Bazirával*, azzal a településsel, amelyből a helyiek Nagy Sándor inváziója miatt az *Aornoszra* menekültek. Tucci szerint sokkal inkább valószínű, hogy az emberek a közelebbi szent hegyre, az Ilamra menekültek Birkotból,

nem pedig a távolabb elterülő Una-hegyre, ezért ő az Ilam-hegyet azonosította az *Aornosszal* (Tucci, 1977) (2. ábra). Swat-expedíciója során Stein maga is járt az Ilam-hegyen (Stein, 1929b, 1930), sőt meg is jegyezte, hogy ez a hely logikusabb menedék lett volna *Bazira* lakóinak, mint a távoli Una-hegy az Indusnál (Stein, 1927) (7. ábra). Azonban az Ilam-hegy *Aornosszal* való azonosítását éppen az nem tette lehetővé számára, hogy az nem az Indus mellett van. Steinnek és elődjeinek a klasszikus források alapján az az erős meggyőződése volt, hogy az *Aornosz* lábát az Indus mossa (Stein, 1930). Tucci ezt az ellentmondást azzal oldotta fel, hogy az Ilam-hegy alatt található kisebb folyót tekintette azonosnak a klasszikus források által említett folyóval, hiszen az is végső soron az Indusba torkollik. Azt is hangsúlyozta, hogy az Indus klasszikus forrásokban használt elnevezése, a *szindhu* a szanszkrit nyelvben utalhat bármilyen folyóra (Tucci, 1977). Ezzel szakított a korábbi elképzeléssel, miszerint az *Aornosz* helyét kizárólag az Indus mellett keresse. A terület későbbi régész kutatói általában vele értenek egyet, bár számos kutató továbbra is Stein javaslatára hivatkozik (Olivieri, 1996).

7. ábra: Az Ilam-hegy csúcsának sziklái
Figure 7. Crag of main summit of mount Ilam

Forrás: Stein, 1930, Fig. 65.
Source: Stein, 1930, Fig. 65.

Csata Puruval

Az *Aornosz*-expedíció után öt évvel, 1931-ben nyílt lehetősége Steinnek arra, hogy Nagy Sándor Puruval vívott döntő csatájának (Kr. e. 326.) helyét azonosítsa Punjab területén (1. ábra). Ezt az expedíciót már nyugdíjasként vezette az első iráni kutatóútja elején, amit anyagilag a Harvard Egyetem és a British Museum támogatott. A történelmi jelentőségű csata helyszínéről léteztek már az övét megelőzően is vélemények. A korábban említett James Abbott, valamint Vincent Smith úgy gondolta, hogy a Jhelum folyónál vívott csata a Jhelum nevű településtől úgy 16 kilométerre északra zajlott, és a győzelem itt nyitotta meg az utat Nagy Sándor számára Indiába. Ezzel szemben Alexander Cunningham azon a véleményen volt, hogy Nagy Sándor tábora ettől délre, a Jhelum folyó jobb partján lévő Jalalpur nevű városnál volt, és a folyón való átkelésre ettől feljebb, Dilawar mellett került sor.

Stein helyzete az elődeitől abban különbözött, hogy számára már elérhetőek voltak olyan térképek és lexikonok, amelyek alapján pontosabban tudott tájékozódni, és természetesen arra is lehetősége

volt, hogy a területen helyszíni kutatásokat végezzen (Stein, 1932b). A földrajzi környezetet a klasszikus források leírásaival összevetve, az elődeitől eltérő következtetésre jutott. Az ő véleménye szerint a Taxila felől érkező Nagy Sándor a Salt Range nevű hegységen a Nandana-hegygerincen keresztül kelt át (8. ábra), és a korábbi javaslatoktól még délebbre eső, Haranpurnál vert táborn. Ezt követően a Jhelum folyón való átkelésre és a Puruval való összecsapásra Jalalpur városánál került sor (Stein, 1932b, 1937) (9. ábra). Bár Nagy Sándor az ütközetet megnyerte, ebben a csatában veszítette el legkedvesebb lovát, Bukephaloszt. A ló tiszteletére alapított várost, Bukephaliát Stein szintén Jalalpur területére helyezte, és ennek lokalizálásában egyetértett Cunninghammal (Stein, 1932b).

8. ábra: Egy hindu templom és egy mecset romjai a Nandana-hegygerincen, észak felől
Figure 8. Ruins of Hindu temple and mosque on Nandana Ridge, seen from North

Forrás: Stein, 1937, Fig. 7.
Source: Stein, 1937, Fig. 7.

Steinnek ezek a megállapításai a szöveg és a földrajzi környezet alapos összevetéséből születtek, de az eseményekhez kapcsolódó régészeti nyomokat nem talált. Amikor azonban Nagy Sándor Jhelumhoz vezető útját vizsgálta, dokumentálta a Nandana területén lévő régészeti emlékeket, részletesen leírva az itt található erőd és a közelében lévő hindu templom romjait (Stein, 1937). Bár ezek későbbiek Nagy Sándor inváziójánál, azt jól bizonyítják, hogy ez a terület fontos stratégiai pontja volt későbbi invázióknak is.

9. ábra: Jalalpur városa kelet felől
Figure 9. Jalalpur town, seen from East

Forrás: Stein, 1937, Fig. 3.

Source: Stein, 1937, Fig. 3.

A punjabi expedíció másik érdekessége az, hogy ezen a kutatóúton Stein Auréllal tartott egy másik magyar, Fábri Károly is. Az ekkor harmincas éveiben járó Fábri Stein régészeti asszisztenseként dolgozott⁷ nemcsak a Punjabban, hanem az azt követő teljes első iráni expedíció idején, később pedig részt vett a leletek feldolgozásában, a British Múzeumban (Stein, 1937).

Nagy Sándor visszavonulása

Bár Nagy Sándor a Jhelumnál kivívott győzelme ellenére nem nyomult tovább India belső területei felé, kulturális szempontból nézve ez a diadal egy új korszak kezdetét jelentette Indiában (Stein, 1937). Nagy Sándor indiai hadműveleteinek utolsó helyszíne a Balochistan legdélebbi részén fekvő Las Bela nevű terület volt (1. ábra). A források tanúsága szerint éppen a terület ismeretlensége és kihívásai miatt választotta ezt Nagy Sándor visszavonulása útvonalának. A nehéz terep igen nagy szenvedést és veszteséget okozott a csapatának, hiszen sem az élelmiszer-utánpótlás, sem a vízhez jutás nem volt akadálytalan, ráadásul rekkenő hőség is kínozta őket. A nehéz körülmények miatt nagyszámú katona, valamint velük menetelő asszony, gyerek és hátságállat veszítette életét. A visszavonulás pontos útvonalával Stein előtt több kutató is foglalkozott, köztük Alexander Cunningham is. Stein 1943-ban, élete utolsó évében járta be ezt a területet (10. ábra). Módszere ezúttal is a helyszín pontos megfigyelése volt, majd a földrajzi környezet írásos forrásokkal való összevetése. Igyekezett felszíni leletek gyűjtésével és próbaásatásokkal antik településeket is azonosítani, de ebben kevés sikerrel járt. A felszíni megfigyelései azt azonban lehetővé tették, hogy javaslatot tegyen a hadsereg visszavonulásának legvalószínűbb útvonalára. Erről az expedíciójáról azonban a hamarosan bekövetkező halála miatt csak egy beszámolója jelent meg (Stein, 1943).

10. ábra: A Langar-hágó a Pakini és a Soler folyó között
Figure 10. Langar pass between Parkini and Soler rivers

Forrás: Stein, 1937, Fig. 9.
Source: Stein, 1937, Fig. 9.

⁷ Feladata a lelőhelyek és a leletek dokumentálása, a próbaásatások levezetése és az alaprajzok elkészítése volt (Stein, 1937).

A kínai buddhista zarándokok leírásait alapul vevő földrajzi–régészeti eredmények

Stein dél-ázsiai expedíciói során a buddhista emlékek kutatásának központi szerepe volt. A *gandhári* művészet alkotásaival már Indiába érkezésének korai éveiben megismerkedett. Első lakhelyén, Lahore-ban maga Lockwood Kipling, az író Kipling apja és a lahore-i múzeum kurátora ismertette meg e művészeti stílus sajátosságaival a múzeum gyűjteménye alapján (Mirsky, 1977). Stein először 1896-ban járt a buddhista időkben kiemelkedő jelentőségű *Udjána* vidékén, Buner és Swat területén, melyet a tibeti buddhizmus alapítója, Padmaszambhava születési helyének tartanak, és ahová az 5. századtól kínai buddhista zarándokok is rendszeresen látogattak (Rienjang, 2012). Buddha születési helyére, az ősi *Magadha* területére Stein 1899-ben vezetett kutatóutat, ennek az egyetlen Kelet-India területére irányuló expedíciójának kifejezetten a buddhizmus születési helye alaposabb megismerése volt a célja (Stein, 1901). Számos buddhista vonatkozású lelőhelyet azonosított az Északnyugati Határtartomány területén régészeti felügyelőként végzett kutatásai során. A buddhizmus kultúrkörébe tartozott az a lelőhely is, ahol az egyetlen nagyfelületű régészeti feltárását végezte Dél-Ázsiában, az Indiai Régészeti Felügyelőség égisze alatt, Sahr-i-Bahlol lelőhelyen (Stein, 1915). Ez a lelőhely jelentősége miatt 1980-ban világörökségi ragot kapott.⁸ Amikor 1926-ban Stein ismét eljutott a Swat vidékére, az *Aornosz* helyének meghatározása mellett a másik célkitűzése a terület buddhista vonatkozású lelőhelyeinek az azonosítása volt (Stein, 1930). A buddhista emlékek kutatása nemcsak Stein dél-ázsiai expedícióinak volt fontos témája, hanem a belső-ázsiai kutatóútjainak is. Stein számára éppen a buddhizmus jelentette Belső-Ázsia Indiával való kapcsolatát, és e kulturális kapcsolat hangsúlyozása miatt nevezte a belső-ázsiai területeket *Szerindiának*.⁹

A buddhista lelőhelyek tanulmányozása során Stein rendszeresen fordult azokhoz az írott forrásokhoz, amelyeket kínai buddhista zarándokok hagytak az utókorra. A három legjelentősebb kínai buddhista szerzetes, aki Indiában járt a 4. századi Faxian, a 6. századi Song Yun és a 7. századi Xuanzang volt. Közülük Xuanzang készítette a legrészletesebb beszámolókat (Whitfield, 2006; Wilhelm 2008). Stein a terepen végzett kutatásai során ezeknek a leírásoknak a segítségével határozta meg számos buddhista lelőhely eredeti elnevezését. A szövegeket elsősorban angol és francia fordításokban használta. Song Yun beszámolója esetében Chavannes munkájára (1903) támaszkodott, Xuanzang leírásai kapcsán pedig Watters és Beal angol fordításait (Beal, 1911; Watters, 1904), valamint Stanislas Julien francia fordítását használta (Julien, 1853).¹⁰ Kisebbs vagy nagyobb mértékben Stein számos dél-ázsiai kutatóútján segítségül hívta ezeket a forrásokat, különösen a Salt Range, a Swat és az Északnyugati Határtartomány területén, valamint természetesen Kelet-Indiában. Az alábbiakban Stein két olyan felfedezését mutatom be részletesen, amelyek esetében már a kutatás kiinduló kérdését is a kínai zarándokok leírásai inspirálták:

1. Hol volt az a dzsaina szentély, amit számos kínai zarándok *Szinhapura* közelében emlegetett?
2. Hol volt az a jelentős buddhista zarándokhely, amelyet a kínai utazók Buddha testfeláldozásának helyszíneként ismertek?

Dzsaina szentély Szinhapura közelében

Amikor 1931-ben Stein Aurél a Jhelum folyó környékén Nagy Sándor Puruval vívott csatájának helyszínét kereste, azt a kérdést is felvetette, hogy vajon hol kelt át az India meghódítására induló

⁸ <https://whc.unesco.org/en/list/140/>

⁹ Stein a kifejezést francia kutatóktól vette át, és olyannyira alkalmasnak találta Belső-Ázsia kínai és indiai kultúrák keveredését mutató területének elnevezésére, hogy még könyvcímnek is használta (Stein, 1921). Teleki Pál meghatározása szerint a kifejezés első tagja (*szér*) a selyem szóra utal (Teleki, 1922).

¹⁰ Például: Stein, 1905, p. 39, 1937, pp. 47–48.

uralkodó a Salt Range nevű hegyen. A Salt Range földrajzi–régészeti kutatására azonban már négy évtizeddel korábban is lehetősége nyílt. 1889-ben, indiai karrierjének lelegején itt töltötte a szabadságát azzal a céllal, hogy kínai források alapján régészeti nevezetességeket keressen (1. ábra). A területre a következő évben ismét visszatért, és a punjabi kormány támogatásával egy kisebb ásatást is végzett. E korai kutatásainak helyszínét aztán 1901-ben,¹¹ valamint az 1931-es punjabi expedíciója során újra felkereste, és a lelőhelyről további dokumentációt készített (Stein, 1937).

A Salt Range területén végzett földrajzi–régészeti kutatásának kiinduló forrása Xuanzang *Szinhapuráról* szóló leírása volt, amelyben a kínai zarándok beszámolt a város közelében található dzsaina szentélyről is. *Szinhapura* azonosítását Alexander Cunningham korábban már megkísérelte (Cunningham, 1871), de a dzsaina szentély régészeti nyomait nem találta meg. E hely azonosításának problematikus voltára Stein figyelmét először korábbi tanára, Georg Bühler hívta fel.¹² Stein saját kutatásának helyszínéül a Murti nevű lelőhelyet választotta, mert a környéken élők elmondása szerint innen sok kőfaragvány származott. A terület faragott szobrokban való gazdagsága nemcsak a helyiek beszámolóiban, hanem a lelőhely elnevezésében is tükröződött.¹³ A helyszín felszíni formációit megfigyelve és Xuanzang leírásaival összehasonlítva Stein arra a határozott álláspontra jutott, hogy a kínai zarándok által leírt dzsaina szent hely Murti lelőhellyel azonos (Stein, 1937).

Állításának helyességét a terület régészeti vizsgálatával erősítette meg. Mivel a lelőhely épületmaradványainak köveit a helyiek már régóta saját építkezéseikhez használták fel, nem meglepő, hogy Stein a felszínen nem talált szobrokat és kőfaragványokat. A környékbeli épületeken azonban többet azonosított, sőt még egy közeli híd konstrukciójában is felismerte a vélhetően Murtiból elhordott díszített köveket.¹⁴ Ahhoz tehát, hogy a Xuanzang kora előtti dzsaina emlékek jelenlétét régésztileg igazolja, 1890-ben ásatást végzett. Dél-Ázsia területén ez volt Stein első régészeti ásatása. Az ásatás során felszínre került romokat a kőfaragványok alapján a Gupta-korra datálta, tehát azok valóban korábbiak voltak Xuanzang látogatásának idejénél. Az emlékek kulturális besorolásában Stein némileg bizonytalan volt, a dzsaina meghatározás mellett a hindut sem tudta teljesen kizárni (Stein, 1937).

A későbbi kutatás Stein kormeghatározását megerősítve a templomot a késő Gupta-korba sorolta (Meister, 2010; Williams, 1982), a kulturális besorolásával kapcsolatban azonban továbbra is megoszlanak a vélemények. A Stein által feltárt szobrok a lahore-i múzeumba kerültek, ahol először 1908-ban közzétették fényképeket a múzeum akkori kurátora, meghatározásában egyértelműen dzsainának nevezve őket (Brown, 1908).¹⁵ A templom dzsaina azonosítását John Siudmak szintén elfogadta (Siudmak, 2013), Michael Meister azonban hinduként azonosította (Meister, 2010). Ezek a véleménykülönbségek adódhatnak a templom erősen elpusztított állapotából. Stein Murtiban végzett kutatómunkája ezért nemcsak a templom lokalizálása és sikeres datálása miatt jelentős, hanem az emberi pusztításnak erőteljesen kitett lelőhelyről való közel száz lelet megmentése miatt is (11. ábra).

Buddha testfeláldozásának helyszíne

Stein kínai forrásokon alapuló kutatásai a legtöbb eredményt a buddhista szakrális topográfia területén hozták. Ezek közül kiemelkedő annak a helynek az azonosítása, amit Buddha testfeláldozásának helyszíneként emlegettek a kínai zarándokok. Buddha egy korábbi életében ételül ajánlotta fel testét

¹¹ Az 1901-es útját csak az életrajza említi (Mirsky, 1977).

¹² Stein levélben írt beszámolóját a lelőhelyről Bühler egy cikk formájában publikálta (Bühler, 1890).

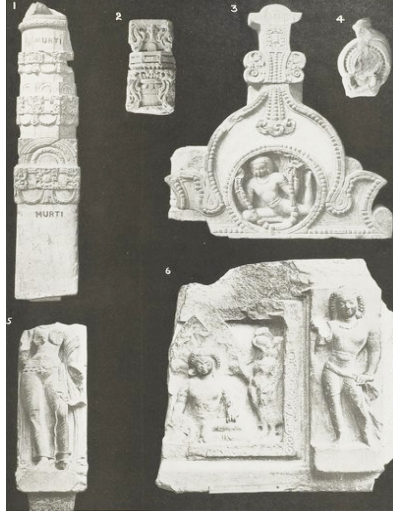
¹³ A *murti* szó szanszkritul és több modern indiai nyelven is szobrot, istenszobrot jelent.

¹⁴ Amikor 1931-ben Stein újra a lelőhelyre látogatott és megtudta, hogy a híd egy nagyobb áradás hatására leomlott, a következő megjegyzést tette: „Jól megérdemelt sorsa ez, úgy tűnik, egy olyan építménynek, amelyhez az építőanyagot ilyen vandál módra szereztek be!” (Stein, 1937, p. 52).

¹⁵ Stein az 1889–90-es kutatásának eredményeit csak 1937-ben publikálta részletesen, fényképekkel illusztrálva és kiegészítve az 1931-es látogatás megfigyeléseivel (Stein, 1937).

egy éhező nősténytigrisnek, hogy enyhítsen annak szenvedésén. E nemes tette helyszíne fontos zarándokhellyé vált, amit több forrás is megemlített, Xuanzang pedig nagy részletességgel írt le.

11. ábra: Domborművek templomrom törmelékéből, Murti
Figure 11. Relief sculptures recovered from debris of ruined temple, Murti

Forrás: Stein, 1937, Fig. 20.
Source: Stein, 1937, Fig. 20.

A kiemelkedő jelentőségű zarándokhely azonosítására Alexander Cunningham tett először javaslatot (Cunningham, 1871), de az ő elméletét Édouard Chavannes megcáfolta. Chavannes szerint a kegyhely nem Rawalpindi közelében, hanem a Mahaban-hegységben lehetett, ezért Stein, amikor 1904-ben a Mahaban-hegységben kutatott, kísérletet tett az azonosítására (2. ábra). Ennek során a Banj-hegyen olyan buddhista épületek romjait fedezte fel, amelyeket elhelyezkedésük és környezetük alapján azonosnak talált a Xuanzang által leírt „Buddha testfeláldozása” helyszínével (Stein, 1905) (12. ábra). A lelőhely romjainak jelentős volta, ám a lakott területektől való nagy távolsága további bizonyítékként szolgált arra, hogy a vidéknek hajdan kiemelt jelentőséget tulajdonítottak, és nagy erőfeszítést tettek, hogy megépítsék és fenntartsák a sztúpákként és kolostorokként szolgáló épületeket.

12. ábra: Banj lelőhely háromrészes panorámaképének középső része (Stein Photo 3/1 (17))
Figure 12. Central section of three-part panoramic view of Banj site (Stein Photo 3/1 (17))

Forrás: <http://idp.bl.uk/>
Source: <http://idp.bl.uk/>

A területen Steinnek sikerült azonosítania minden olyan fontos épület romját, amely Xuanzang leírásában szerepelt. A kegyhely bejáratánál állt egy nagy kőkapu, attól délre pedig a testfeláldozás helyét jelölő sztúpa. A testfeláldozás helyszínétől északra további sztúpákat azonosított, valamint megtalálta egy hajdani kolostor nyomait. Sajnos a romok igen rossz állapotban maradtak fenn, szobrok pedig már egyáltalán nem voltak a lelőhelyen, valószínűleg gyűjtőkhöz kerültek. A lelőhely korát ezért Stein csupán a falazási stílusból kiindulva tudta a *gandhára*-időszakra tenni. Bár a lelőhelyről nem tudott leleteket megmenteni, arról gondoskodott, hogy a helybeliek által megőrzött szobrok eljussanak Peshawarba, az ott épülő múzeumba. Stein tehát ebben az esetben is az azonosítás és a leírás mellett nagy hangsúlyt fektetett a megőrzésre is. A Banj-hegyen tett megállapításait a későbbi kutatás nem bírálta felül.

Mivel a buddhista zarándokok által emlegetett helyszínek azonosítására a Steint megelőző kutatók is többször tettek kísérletet, Stein kínai utazók nyomán tett felfedezései sok esetben korábbi kutatók eredményein alapultak, de ő mindig arra törekedett, hogy ezeket az eredményeket alapos helyszíni kutatásokkal vizsgálja felül, és saját megfigyeléseit részletesen leírja. A pusztulásnak kitett kulturális értékek megőrzése már a legkorábbi expedíciójának fontos célja volt.

Szanszkrit nyelvű forrásokon alapuló földrajzi–régészeti felfedezések

A kutatásai során használt szövegek közül a szanszkrit nyelvű források egyedi csoportot alkotnak, mert a szanszkrit nyelvnek kiemelt szerepe volt Stein Aurél tudományos munkásságában. Szanszkrit nyelvi ismereteit egyetemi tanulmányai során olyan professzoroktól sajátította el, mint Georg Bühler¹⁶ és Rudolf von Roth¹⁷ (Walker, 1995). Képzettségének megfelelően első indiai megbízatását mint szanszkritista kapta, 1888-ban a lahore-i egyetem Keleti Kollégiumának lett az igazgatója, emellett ellátta az egyetem hivatalvezetői feladatait is. Ebben az időszakban oktatásügyi elfoglaltságai mellett is jelentős tudományos eredményeket ért el a szanszkrit nyelv területén. A szünidőket Lahore-tól távol Kasmírban töltve Kalhana *Rádzsatarangini* című szanszkrit nyelvű művét kutatta, amely egy 12. századból származó történelmi vonatkozású szöveg. Kalhana műve sajátos történelmi megközelítése miatt már a korai orientalisták figyelmét is felkeltette, de az általuk készített fordítások nem a szöveg eredeti verziója alapján készültek. Bühler számos alkalommal megkísérelte az eredeti szövegváltozatot tartalmazó kézirat megszerzését, ez azonban végül Stein Aurélnak sikerült. Ez alapján Stein nemcsak az eredeti szanszkrit szöveg kritikai kiadását készítette el (Stein, 1892), hanem a mű teljes angol fordítását is (Stein, 1900a).

Kasmíri tartózkodása alatt Stein számos más kéziratot is gyűjtött,¹⁸ valamint katalogizálta egy teljes templomi könyvtár kéziratgyűjteményét is (Stein, 1894). A filológusi munka mellett a terepmunkának is nagy jelentőséget tulajdonított, és nyári szünidőit alatt rendszeresen vezetett úgynevezett „régészeti túrákat” Kasmír területére (Stein, 1899b). Egyre növekvő régészeti érdeklődése arra ösztönözte, hogy lépéseket tegyen afelé, hogy hivatalos megbízatásai is az oktatásügy területéről fokozatosan a régészet területére tevődjenek át. Amint az az Oxfordi Egyetem szanszkrit tanszéké-

¹⁶ Georg Bühler (1837–1898) mielőtt egyetemi tanári pozíciót kapott volna Bécsben és Lipszében, 1863 és 1880 között tizenhét évet Indiában töltött. Stein életrajzírói egyetértenek abban, hogy Bühlernek nemcsak a tanításai, hanem az életútja is inspirációt jelentett a fiatal Stein Aurélnak (Mirsky, 1977; Walker, 1995).

¹⁷ Rudolf von Roth (1821–1895) ötven éven keresztül volt a Tübingeni Egyetem filológiaprofesszora. Az ő nevéhez fűződik a *Sanskrit-Wörterbuch*, a nagy szanszkrit szótár védikus részének kidolgozása. Stein az ő vezetésével írta meg doktori disszertációját (Kelecsényi, 2002).

¹⁸ Gyűjteményét 1911-ben az akkori oxfordi India Intézetben helyezte el, ma a Bodleian Libraryben található (Clauson & Macdonell, 1912; Wang & Perkins, 2008; Wojtilla, 2003).

nek tanszékvezetői állása kapcsán írt leveléből kiderül, az 1920-as években már sokkal inkább a régészeti munkát érezte kedvére valónak, mintsem a szanszkrit tanulmányokat (Mirsky, 1977).

Ezzel együtt a szanszkrit etimológiai kérdések tanulmányozásával nem hagyott fel, különösen ha ezek eszközül szolgáltak valamilyen földrajzi kérdés megoldásában. Ilyen problémát vetett fel számára a *Rig-véda* himnuszaiiban megénekelte szent folyók földrajzi elhelyezkedése. Ezt a kérdést is először filológusként közelítette meg (1917), majd 1940 és 1943 között kutatómunkáját földrajzi és régészeti vizsgálatokkal egészítette ki. Stein szanszkrit nyelvű forrásokon alapuló földrajzi–régészeti kutatásai abban különböznek a másik két forráscsoporton alapuló kutatásaitól, hogy az ezekhez kapcsolódó forrásokat Stein saját maga filológusként is kutatta. A szövegből kiindulva aztán ezekben az esetekben is földrajzi problémákra kereste a helyszínen a választ:

1. a *Rádzsatarangini* földrajzi utalásait vizsgálta Kasmírban (1888–1896);
2. a *Rig-véda* földrajzi utalásait vizsgálta a Ghaggar-Hakra vidékén (1940–1943).

A két expedíció Stein régészeti felfedező karrierjének elején és végén található, ezért bemutatásukkal jól szemléltethető, hogyan változtak Stein módszerei, különösen a régészeti terepmunka során.

A Rádzsatarangini és Kasmír

Kasmír volt Stein első kutatási terepe Indiában. Elsősorban a szanszkrit nyelv és a szanszkrit kéziratok iránti érdeklődése vezette erre a területre, és az egyik legfőbb célkitűzése az volt, hogy megtalálja a *Rádzsatarangini* legmegbízhatóbb kéziratát. Kasmír akkori uralkodója, Pratap Singh pártolta a szanszkrit kutatásokat, mert hindu uralkodóként Kasmír szanszkrit örökségének ápolásával igyekezett a terület hindu tradícióját hangsúlyozni a többségében muszlimok lakta területen. Apja, Ranbir Singh hasonló céllal alapította meg a Raghunátha-templom könyvtárát és hozta létre egyedülálló kéziratgyűjteményét (Zutshi, 2011). Az uralkodó ezért örömmel fogadta a külföldi indológusok látogatását, így Stein Aurélét is, akit hamarosan meg is bízott a könyvtár birtokában lévő kéziratok katalogizálásával. Kasmíri tartózkodása alatt Stein nemcsak az uralkodóval került munkakapcsolatba, hanem számos hagyományos műveltséggel rendelkező *pandittal* is. A Raghunátha-templom könyvtárának számbavétele során nagyban támaszkodott az ő közreműködésükre, és saját kéziratgyűjteményét is gyakran az ő segítségükkel bővítette.

Kasmíri kutatásainak legnagyobb eredménye a *Rádzsatarangini* leghitelesebbnek tartott szövegváltozatának megtalálása, kritikai kiadása és angol fordítása volt. A mű tanulmányozásának módszertanát Georg Bühlertől sajátította el, és tőle vette át azt a meggyőződését is, hogy a szöveg teljességében csak Kasmír geográfájának alapos ismerete mellett érthető meg (Stein, 1899b, 1900a). A terep megismerésére ezért 1888 és 1896 között rendszeresen vezetett kutatóutakat oktatásügyi tevékenységeitől elszakadva a nyári vakációja idején (1. ábra).

Ezek az expedíciók elsősorban a szöveg földrajzi vonatkozásainak megértésére irányultak, melyek során nagy szerep jutott a helynevek azonosításának. Ugyanakkor Stein minden esetben figyelmet fordított az emberi tevékenységből származó emlékekre is. Ezek a megfigyelései azonban még nem voltak olyan részletesek, mint amelyeneket későbbi régészeti kutatásai során tett. Számára a szentélyek és erődök romjai azért voltak érdekesek, mert bár az ő látogatásának az idejére számos hely pontos azonosítása feledésbe merült, Kalhana még nagy stratégiai vagy vallási jelentőséget tulajdonított nekik. Stein volt az első, aki a teljes szöveg birtokában a leírásokat és a tájat összevetve személyes megfigyelések alapján azonosítani tudta ezeket a helyszíneket. Szerinte az őt megelőző kutatók azért jutottak időnként téves eredményre, mert nem állt rendelkezésükre a *Rádzsatarangini*

teljes szövege (Stein, 1899b).¹⁹ Stein a szöveghez kapcsolódó topográfiai megfigyeléseit olyannyira elválaszthatatlannak érezte a szöveg fordításától, hogy a saját angol fordítását tartalmazó kötet végére is betűzte Kasmír történeti földrajzáról szóló leírásait (Stein, 1900a), valamint függelékben helyezte el a régészeti vonatkozású fontosabb lelőhelyek leírását (Stein, 1900a).

Stein a Kasmírban azonosított régészeti emlékek részletes helyszíni dokumentálását, illetve ásatások révén való feltárását nem végezte el, és a datálásukra sem fordított nagy hangsúlyt. Az emlékek leírása során általában csak arra hivatkozott, hogy Kalhana a szövegben milyen korúnak tulajdonította őket. Az egyetlen műemlék, amelynek Stein saját maga állapította meg a korát a Sárada-templom volt, ezt díszítményei alapján a 11. századra keltezte (Stein, 1899b). Felfedezései közül később régészeti szempontból a legnagyobb figyelmet a *Pariháspanurával* azonosított Paraspora lelőhely kapta (Ghosh, 1989) buddhista emlékei miatt.

Stein Aurél kasmíri expedíciója során vezette be annak a módszernek az alkalmazását, amit aztán következetesen alkalmazott minden későbbi, szövegen alapuló földrajzi–régészeti kutatása alatt: a szöveg, a földrajzi felszín és a régészeti emlékek együttes vizsgálatát. Ezt kiegészítve a felfedezőútjain nagymértékben támaszkodott a helyiek beszámolóira, és előszeretettel gyűjtötte a helyi legendákat. Azt tapasztalta ugyanis, hogy a vizsgált helyszínekhez kapcsolódó történetek és legendák meglepően hosszú ideig fennmaradnak az orális hagyományban, így azok további bizonyítékot szolgáltatnak a földrajzi–régészeti meghatározásaihoz (Stein, 1899). Kasmírban elért eredményei esetében a helyiek hangja különösen erősen megjelenik, hiszen Stein mind a *Rádzsatarangini* szövegének, mind pedig Kasmír szakrális topográfiájának interpretálásában nagymértékben támaszkodott kasmíri *pandit* munkatársaira. Az olyan együttműködők, mint például Govind Kaul *pandit* intellektuális hatása miatt Stein Kasmír múltjáról rajzolt képében a helyi tradíció által képviselt elemek is erőteljesen megjelennek (Zutshi, 2011).

A Rig-véda és a Ghaggar-Hakra vidéke

Bár a kasmíri expedíció Stein első terepen végzett kutatása volt, a Ghaggar-Hakra vidékére vezető útja pedig az egyik legutolsó, munkamódszerének az alapja ugyanaz volt: egy szövegből kiindulva földrajzi és régészeti vizsgálatokat téve akarta megválaszolni az általa feltett tudományos kérdést. A kiinduló szöveg ebben az esetben azonban nem történeti beszámoló vagy útleírás volt, hanem egy szakrális szertartásokhoz használt himnuszgyűjtemény, a szanszkrit irodalom legrégebb emléke, a *Rig-véda*. Joggal merülhet fel a kérdés, hogy vajon milyen topográfiai problémát vethetett fel Stein számára egy ilyen jellegű szöveg.

A *Rig-véda* több himnusza szól szent folyókhöz. Ezek közül topográfiai szempontból a legérdekesebb a X.75. himnusz ötödik versszaka, amely e szent folyókat egymás után név szerint szólítja meg. A szanszkrit elnevezésű folyókat többen is megpróbálták az indiai szubkontinensen található folyóvizekkel azonosítani. Stein maga is véleményt alkotott ebben a kérdésben, először csak etimológiai módszerekkel. Arra a megállapításra jutott, hogy a szöveg a folyókat keletről nyugatra haladva, geográfiai sorrendben sorolja fel (Stein, 1917). Ebben a felsorolásban a *Szaraszvati* folyó etimológiailag a Sutlej és a Yamuna közé eső Sarsutinak felel meg. E folyó egy bizonyos szakaszát Ghaggar-nak, más részét pedig Hakrának hívják, és gyakran utalnak rá Ghaggar-Hakra néven is. A földrajzi problémát az okozza, hogy a Ghaggar-Hakra csupán egy időszakos folyó, és jelentőségét tekintve meg sem közelíti a *Rig-véda* himnuszaiban emlegetett tengerig hömpölygő, bővizű *Szaraszvati* folyót.

¹⁹ Kasmír területét Stein előtt olyan jelentős tudósok kutatták, mint Alexander Cunningham (Cunningham, 1843, 1848, 1871), illetve maga Stein tanára is, Georg Bühler.

Ennek az ellentmondásnak a feloldása céljából Stein úgy határozott, hogy a Ghaggar-Hakra medrének környékét bejárva a felszíni formációk vizsgálatával állapítja meg, hogy lehetett-e ez hajdan egy jóval jelentősebb folyó. 1940 és 1943 között két téli kutatóutat vezetett az akkori Rajputana és Bahawalpur területére,²⁰ összesen egy közel 350 kilométer hosszúságú területet bejárva (1. ábra). Az Indiai Régészeti Felügyelőség nagy tiszteletnek örvendő visszavonult tisztségviselőjeként expedícióját az ASI támogatta. Stein terepen végzett munkáját egy térképész és egy régész is segítette. A kutatóút során a kiszáradt folyómeder és a közelében található homokdűnék térképre vetésével Stein megállapította, hogy a Ghaggar-Hakra hajdan jóval szélesebb mederrel rendelkezett, így megfeleltetett a *Rig-védában* említett *Szaraszvatí*nak (Stein, 1942a). A *Szaraszvatí* Sarsutival való azonosságát előtte már mások is tanulmányozták (Müller, 1891; Oldham, 1893; Roth, 1846), de Stein volt az első, aki átfogó helyszíni vizsgálatokat is végzett. A felszíni formációk megfigyelése mellett olyan történetek és legendák gyűjtésére is gondot fordított, amelyek valamilyen módon megőrizték az ott élők szájhagyományában egy hatalmas folyó emlékét.

A folyó jelentősége csökkenésének az időpontját Stein archeológiai módszerekkel határozta meg. Régészeti kutatásainak eredménye azonban jóval túlmutatott a datálás problémájának megválaszolásán, hiszen közel száz, nagyrészt korábban ismeretlen lelőhelyet azonosított. A lelőhelyek felfedezésében és datálásában elsősorban a felszíni leletekre támaszkodott, de néhány lelőhelyen próbaátást is végzett. A lelőhelyeket elsősorban a díszített kerámiatöredékek alapján datálta, és a települések elnéptelenedésének időpontjából vonta le következtetését a folyó kiszáradásának az időpontjára. E szerint a folyó alsó szakasza (a mai Cholistan területén) a Kr. e. 3. évezred elejéig nyújtott csak megélhetést az ott élőknek, míg a felső szakaszának környékén (a mai Rajasthan területén) még a Kr. u. 1–3. században is lehetséges volt a földművelés (Stein, 1989). Stein tartózkodott attól, hogy ezt a kronológiai keretet a *Rig-véda Szaraszvatí*hoz szóló himnuszai keletkezési idejének meghatározására használja. Óvatosságát azzal magyarázta, hogy a bővizű folyó dicsőségét megéneklő himnusz szerzőjének nem feltétlenül kellett a folyó nagyságáról közvetlen, empirikus tapasztalattal rendelkeznie (Stein, 1989). Ha a *Rig-véda* keletkezési idejének kérdését Stein nem is oldotta meg, a himnusz által felvetett földrajzi problémára megadta a választ.

Stein *Szaraszvatí* folyóra vonatkozó földrajzi megállapításai a tudományban ma rendelkezésre álló technológia segítségével, új módszerekkel vizsgálhatók felül. Ezeknek a kutatási eredményeknek az áttekintése azonban túlmutat e tanulmány keretein. Stein régészeti megállapításairól elmondható, hogy meglehetősen pontosak a kerámiastílusok segítségével megállapított kronológiai határai, még az olyan régészeti korszakok esetében is, amelyek csak az 50-es évek kutatásainak nyomán lettek definiálva. Régészeti eredményeinek legfőbb hiányossága az, hogy a Ghaggar-Hakra felső szakaszán nem ismerte fel a Kr. e. 3. évezredbe tartozó lelőhelyek jelenlétét is. Ennek a területnek az Indus-völgyi civilizáció idején betöltött jelentős szerepére az 1950-es években meginduló régészeti kutatások vetettek fényt (Ghosh, 1953).²¹

Azok a régészeti módszerek, amelyeket Stein a Ghaggar-Hakra expedícióján alkalmazott, a Kaszmírban végzett kutatásából még teljesen hiányoztak. Ez magyarázható azzal, hogy Stein régészeti tapasztalata fokozatosan gyarapodott, és ebben nagy szerepe volt a Brit-India határain túlra vezetett expedícióinak. Egy másik ok azonban az indiai szubkontinens régészettörténetében bekövetkezett

²⁰ Ez ma az indiai Rajasthan és a Pakisztánban található Cholistan területe.

²¹ Stein Ghaggar-Hakra expedíciója kapcsán tett régészeti megállapításainak részletes felülvizsgálata azért ütközik nehézségbe, mert Stein az expedíció régészeti leletanyagát 1943-ban bekövetkező halála miatt nem tudta teljességében publikálni. A leletanyag dokumentációját és magukat a tárgyakat is a kutatás sokáig elveszítettnek vélte. E tanulmány írója doktori kutatásának keretében az elveszettnek hitt leletanyag nagy részét felkutatta, és disszertációjában annak felülvizsgálatára kísérletet tett (Jeney, 2018a).

jelentős fordulat. Az 1920-as évek régészeti kutatásai Harappa és Mohenjo-daro területén rávilágítottak arra, hogy az Indus folyó tágabb környékén a Kr. e. 3. évezred közepétől egy jelentős őskori kultúrkomplexum, az Indus-völgyi civilizáció virágzott. Ennek azonosítása és jellegzetes leletanyagának megismerése egy teljesen új kutatási irányt nyitott meg a dél-ázsiai régészet területén. Stein 1926-ban maga is járt Mohenjo-daro feltárásán (Mirsky, 1977), a '20-as évek végén pedig balochistani kutatóútjain ő maga fedezett fel számos őskori lelőhelyet (Stein, 1928, 1929a, 1931). A Ghaggar-Hakra területére vezetett expedíció szintúgy lehetőséget adott számára, hogy az addig ismeretlen Indus-völgyi civilizáció lelőhelyeit kutassa.

KÖVETKEZTETÉSEK

Tanulmányomban Stein Aurél dél-ázsiai földrajzi-régészeti expedícióit a kutatói kérdés megfogalmazásához használt írott források alapján csoportosítottam. Bár ezek az expedíciók különböznek mind az írott források típusa, mind pedig a tanulmányozott időszak kora szempontjából, a közös bennük Stein módszertani megközelítése. Első lépésként Stein a szöveget a tájra vetíti, majd földrajzi megfigyeléseit régészeti megállapításokkal egészíti ki. Érvelésének alátámasztására gyakran használ etimológiai módszereket, valamint a helyiek szájhagyományában megőrződött történeteket (Deva, 1982; Zutshi, 2011). Az írott forrásokra alapozott kutatásnak nagy hagyományai voltak Indiában mind a születő földrajztudomány, mind pedig a születő régészettudomány területén. Klasszikus görög forrásokra alapozott földrajzi megállapítások már a 18. században születtek (Chakrabarti, 2001), a 19. századi indiai régészetben pedig gyakoriak voltak az olyan kutatások, amelyek a kínai zarándokok útleírásain alapultak. Az Indiai Régészeti Felügyelőség alapítója, Alexander Cunningham is ennek az irányzatnak volt fontos képviselője (Paddayya, 1995). Stein Aurél módszere ehhez a hagyományhoz közvetlenül kapcsolódott, de számára a helyszínen végzett személyes vizsgálat a bizonyítás elmaradhatatlan részét képezte. A helyszíni kutatás lehetősége, valamint a térképek és lexikonok formájában rendelkezésre álló ismeretanyag lehetővé tették, hogy elődeinek megállapításait felülvizsgálja, és sok esetben megcáfolja.

Dél-ázsiai expedícióinak azonban nem mindegyike alapult egy szöveg által felvetett problémán. A kifejezetten szöveg vezérelte kutatásait karrierje elején (Kasmír), valamint nyugdíjas korában végezte (Punjab, Ghaggar-Hakra, Las Bela). Mivel ezeknek a kutatásoknak az elvégzésére önszántából vállalkozott, feltételezhetjük, hogy ezek feleltek meg leginkább az érdeklődési területének. Az Indiai Régészeti Felügyelőség alkalmazásában állva olyan kutatóutakat vezetett, amelyeknek helyszínét nem az ő személyes érdeklődése, hanem a hivatalos felelősségi területe határozta meg. Azonban ezeken a kutatóutakon is felhasználta az írott forrásokat, amikor csak azok az adott területre vonatkozóan rendelkezésre álltak, hogy tisztázzon néhány általuk felvetett kérdést.

A terepen Stein legfőbb törekvése az volt – akár írott forrásból indult ki, akár nem –, hogy eredeti felfedezéseket tegyen. Legjobbiban olyan területeken szeretett kutatni, ahol őt megelőzően kutató még soha nem járt. Ezért is szerette volna a „régészeti felfedező” címet megkapni, bár ez egy hivatalosan nem létező cím volt (Mirsky, 1977; Walker, 1995). Dél-Ázsia területén tett régészeti felfedezései nagy részben beleillenek a korábban feltáratlan területeken tett eredeti felfedezés kategóriájába. Néhány olyan terület is van közöttük, amelyekről korábban írtak már mások, de ezekben az esetekben, ahogy fentebb kifejtettem, Stein mindig arra törekedett, hogy a megelőző kutatóknál pontosabb és közvetlen megfigyelésen alapuló megállapításokat tegyen.

Számára a földrajz és a történelem szorosan összefüggött, ezért egy történeti problémát gyakran földrajzi oldalról közelített meg (Deva, 1982). Szakmai célkitűzését egy alkalommal így fogalmazta meg: „A terepen tett földrajzi és régészeti megfigyelések segítségével tisztázni a múltat, amennyire szerény képességeim azt lehetővé teszik.”²² Dél-Ázsia területén végzett régészeti kutatómunkájának legnagyobb eredménye az általa vizsgált területek régészeti szempontú feltérképezése volt. Az általa felfedezett nagyszámú lelőhely az utána következő régészgenerációknak adott kutatási programot. Karrierjének első felében a buddhista emlékek kutatása kapcsán a koratörténeti korszakkal foglalkozott, karrierje második felében azonban jelentős eredményeket ért el az Indus-völgyi civilizáció időszakához kapcsolódó ősrégészeti kutatások terén is.

Stein Dél-Ázsia régészettörténetében betöltött szerepét dr. Krishna Deva Alexander Cunninghaméhoz hasonlította: „Úttörő és útkereső volt, és olyan jelentős volt India őskori régészetében, mint amilyen Alexander Cunningham India történeti régészetében.” (Deva, 1982, p. 392). Az Indiai Régészeti Felügyelőség az 1930-as évekre olyan tudományos tekintélynek ismerte el Stein Aurélt, hogy a főigazgató őt találta a legalkalmasabbnak arra, hogy Leonard Woolley India régészetét illető kritikáira megfelelően, mint vele tudományosan egyenrangú fél (Mirsky, 1977; Walker, 1995).

IRODALOMJEGYZÉK

- Abbott, J. (1854). Gradus ad Aornon. *Journal of the Asiatic Society of Bengal*, 23, 309–363.
- Beal, S. (1911). *The life of Hiuen-Tsiang*. Kegan Paul, Trench, Trübner.
- Brown, P. (1908). *Lahore Museum Punjab: A Descriptive Guide to the Department of Archaeology & Antiquities*. Civa & Military Gazette Press.
- Bühler, G. (1890). Dr. Stein's discovery of a Jaina temple, described by Hiuen Tsiang. *Wiener Zeitschrift Für Die Kunde Des Morgenlandes*, 4, 80–85.
- Chakrabarti, D. K. (2001). *A History of Indian Archaeology: From the beginning to 1947*. Munshiram Manoharlal.
- Chavannes, É. (1903). Voyage de Song Yun dans l'Udyāna et le Gandhāra. *Bulletin de l'École Française d'Extrême-Orient*, 3(3), 379–441.
- Clauson, G. L. M., & Macdonell, A. A. (1912). Catalogue of the Stein Collection of Sanskrit MSS. from Kashmir. *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 587–627.
- Cunningham, A. (1843). The Ancient Coinage of Kashmir. *Numismatic Chronicle*, 6, 1–38.
- Cunningham, A. (1848). An Essay on the Arian Order of Architecture, as exhibited in the Temples of Kashmir. *Journal of the Asiatic Society of Bengal*, 17, 241–327.
- Cunningham, A. (1871). *The Ancient Geography of India*. Trübner.
- Deva, K. (1982). Contributions of Aurel Stein and N. G. Majumdar to Research into the Harappan Civilization with a Special Reference to their Methodology. In G. L. Possehl (ed.), *Harappan Civilization: A Contemporary Perspective* (1st ed., pp. 387–393). Oxford & IBH.
- Fazekas, B. (2014). A 2014-es indiai parlamenti választások értékelése. *Modern Geográfia*, 9(3), 95–100.
- Felföldi, Sz. (2015). *Stein Aurél: Egy rendhagyó életrajz*. Palatinus.
- Ghosh, A. (1953). Exploration in Bikaner. *East and West*, 4, 31–34.

²² Idézi: Mirsky, 1977, p. 444.

- Ghosh, A. (ed.) (1989). *An Encyclopedia of Indian Archaeology* (Vol. 1–2). Munshiram Manoharlal.
- Jeney, R. (2018a). *Lost Collection from a Lost River: Interpreting Sir Aurel Stein's "Sarasvatī Tour" in the History of South Asian Archaeology*. [Doktori értekezés, Eötvös Loránd Tudományegyetem].
- Jeney, R. (2018b). Magyar régészeti kutatások Dél-Ázsiában a 19–20. században. In M. Ittész (ed.), *Hamārī adhyāpikā: Tanulmányok Indiáról Négyesi Mária tiszteletére* (pp. 133–146). ELTE BTK Indológia Tanszék; ELTE Eötvös Kiadó.
- Jeney, R. (2018c). Sir Aurel Stein's Archaeological Explorations within British India. In R. Banerjee Sarkar (ed.), *Marc Aurel Stein with Special Reference to South and Central Asian Legacy: Recent Discoveries and Research* (pp. 21–32). Indira Gandhi National Centre for the Arts.
- Julien, S. (1853). *Histoire de la vie de Hiouen-Thsang et de ses voyages dans l'Inde*. Imprimerie Impériale.
- Kelecsényi, Á. (2002). Sir Aurel Stein and the Library of the Hungarian academy of Sciences. In É. Apor, & H. Wang (eds.), *Catalogue of the Collections of Sir Aurel Stein in the Library of the Hungarian Academy of Sciences* (pp. 13–32). Library of the Hungarian Academy of Sciences.
- Kiss-Csapó, G. (2009). Hogyan vélekednek Ladakhban a modernizációról? Egy interjú-vizsgálat tanulságai. *Modern Geográfia*, 4(3), 1–26.
- M'Crindle, J. W. (1896). *The Invasion of India by Alexander The Great*. Archibald.
- Meister, M. W. (2010). *Temples of the Indus: Studies in the Hindu Architecture of Ancient Pakistan*. Brill.
- Mirsky, J. (1977). *Sir Aurel Stein: Archaeological Explorer*. University of Chicago Press.
- Müller, M. (1891). *The Sacred Books of the East* (32). Clarendon Press.
- Nemes, V. (2016). A nemi arányok eltolódásának vizsgálata Indiában. *Modern Geográfia*, 11(1), 3–22.
- Oldham, C. F. (1893). The Sarasvatī and the Lost River of the Indian Desert. *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 49–76.
- Olivieri, L. M. (1996). Notes on the Problematical Sequence of Alexander's Itinerary in Swat. A Geo-Historical Approach. *East and West*, 46 (1/2), 45–78.
- Paddayya, K. (1995). Theoretical perspectives in Indian archaeology: An historical review. In P. J. Ucko (ed.), *Theory in Archaeology: A World Perspective* (pp. 109–149). Routledge.
- Rienjang, W. (2012). Aurel Stein's Work in the North-West Frontier Province, Pakistan. In H. Wang (ed.), *Sir Aurel Stein, Colleagues and Collections* (pp. 1–10). The British Museum.
- Roth, R. von. (1846). *Zur Litteratur und Geschichte des Weda*. Liesching.
- Singh, N. (2014). Mapping metropolises in India. *Modern Geográfia*, 9(3), 77–93.
- Singh, R. (2015). Regional disparities in the post reform India. *Modern Geográfia*, 10(2), 41–68.
- Siudmak, J. (2013). *The Hindu-Buddhist Sculpture of Ancient Kashmir and Its Influences*. Brill.
- Smith, V. A. (1904). *The early history of India, from 600 B. C. to the Muhammadan conquest*. Clarendon Press.
- Stein, A. (ed.) (1892). *Kalhana's Rājataranginī, or Chronicle of the kings of Kashmir*. Education Society.
- Stein, A. (1894). *Catalogue of the Sanskrit Manuscripts in the Raghunatha Temple Library of His Highness the Maharaja of Jammu and Kashmir*. Nirnaya-Sagara Press.

- Stein, A. (1898a). *Detailed Report of an Archaeological Tour with the Buner Field Force*. Punjab Government Press.
- Stein, A. (1898b). Notes on new inscriptions discovered by Major Deane. *Journal of the Asiatic Society of Bengal*, 67, 1–19.
- Stein, A. (1898c). Preliminary notes on an archaeological tour with the Bunēr Field Force. *Proceedings of the Asiatic Society of Bengal*, 108–113.
- Stein, A. (1899a). Detailed report of an archaeological tour with the Buner Field Force. *The Indian Antiquary*, 28, 14–28; 33–46; 58–64.
- Stein, A. (1899b). *Memoir on Maps Illustrating the Ancient Geography of Kashmir*. Baptist Mission Press.
- Stein, A. (1899c). Notes on inscriptions from Udyāna presented by Major Deane. *Journal of the Royal Asiatic Society*, 895–903.
- Stein, A. (1900a). *Kalhaṇa's Rājatarāṅginī: A Chronicle of the Kings of Kaśmīr*. Archibald.
- Stein, A. (1900b). Preliminary note on an archaeological tour on the Indus. *The Indian Antiquary*, 29, 145–146.
- Stein, A. (1901). Notes on an Archaeological Tour in South Bihar and Hazaribagh. *The Indian Antiquary*, 30, 54–63; 81–97.
- Stein, A. (1905). *Report of archaeological survey work in the North-West Frontier Province and Baluchistan for the period from January 2nd 1904 to March 31 1905*. Government Press.
- Stein, A. (1912). *Annual Report of the Archaeological Survey of India, Frontier Circle, 1911–12*. D. C. Anand & Sons.
- Stein, A. (1915). Excavations at Sahri-Bahlol. *Annual Report of the Archaeological Survey of India 1911–12*, 95–119.
- Stein, A. (1917). On Some River Names in the R̥gveda. *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 91–99.
- Stein, A. (1921). *Serindia: Detailed Report of Explorations in Central Asia and Westernmost China*. Clarendon Press.
- Stein, A. (1924). Sir Aurel Stein's work during 1921–22. *Annual Report of the Archaeological Survey of India 1921–1922*, 93–97.
- Stein, A. (1927). Alexander's Campaign on the Indian North-West Frontier: Notes from Explorations between Upper Swāt and the Indus. *The Geographical Journal*, 70(5–6), 417–440; 515–540. <https://doi.org/10.2307/1783476>
- Stein, A. (1928). An Archaeological Tour along the Waziristan Border. *The Geographical Journal*, 71(4), 377–380. <https://doi.org/10.2307/1782415>
- Stein, A. (1929a). *An Archaeological Tour in Waziristān and Northern Balūchistān*. Archaeological Survey of India.
- Stein, A. (1929b). *On Alexander's track to the Indus: Personal narrative of explorations on the North-West Frontier of India*. Macmillan.
- Stein, A. (1930). *An Archaeological Tour in Upper Swāt and Adjacent Hill Tracts*. Archaeological Survey of India.
- Stein, A. (1931). *An Archaeological Tour in Gedrosia*. Archaeological Survey of India.

- Stein, A. (1932a). Alexander's Passage of the Jhelum. *The Indian Antiquary*, 61, 183–185.
- Stein, A. (1932b). The Site of Alexander's Passage of the Hydaspes and the Battle with Poros. *The Geographical Journal*, 80(1), 31–46. <https://doi.org/10.2307/1785386>
- Stein, A. (1937). *Archaeological Reconnaissances in North-Western India and South-Eastern Iran*. Macmillan.
- Stein, A. (1942a). A Survey of Ancient Sites along the "Lost" Sarasvati River. *The Geographical Journal*, 99(4), 173–182. <https://doi.org/10.2307/1788862>
- Stein, A. (1942b). From Swat to the Gorges of the Indus. *The Geographical Journal*, 100(2), 49–56. <https://doi.org/10.2307/1789490>
- Stein, A. (1943). On Alexander's Route into Gedrosia: An Archaeological Tour in Las Bela. *The Geographical Journal*, 102(5), 193–227. <https://doi.org/10.2307/1789131>
- Stein, A. (1989). An Archaeological Tour along the Ghaggar-Hakra River. In S. P. Gupta (ed.), *An Archaeological Tour along the Ghaggar-Hakra River by Marc Aurel Stein* (pp. 1–97). Kusumanjali Prakashan.
- Teleki, P. (1922). A Serindia név eredete. *Akadémiai Értesítő*, 33, 39–42.
- Tucci, G. (1977). On Swāt. The Dards and Connected Problems. *East and West*, 27 (1), 9–103.
- Walker, A. (1995). *Aurel Stein: Pioneer of the Silk Road*. John Murray.
- Wang, H. (2002). *Sir Aurel Stein in the Times*. Saffron.
- Wang, H., & Perkins, J. (eds.) (2008). *Handbook to the Collections of Sir Aurel Stein in the UK*. The British Museum.
- Watters, T. (1904). *On Yuan Chwang's Travels in India 629–645 A.D.* Royal Asiatic Society.
- Whitfield, S. (2004). *Aurel Stein on the Silk Road*. British Museum Press.
- Whitfield, S. (2006). *Stein Aurél, a selyemút felfedezője*. Aranyszarvas.
- Wilhelm, Z. (2008). Adatok az indiai urbanizáció folyamatának vizsgálatához. *Modern Geográfia*, 3(2), 152–209.
- Wilhelm, Z., & Zagyi, N. (2016). An essential synopsis of a prominent scholarly life-work. [Review of the volume *Geography, Development, Public Policy: Select Essays of Gopal Krishan*, edited by S. Kant, & N. Singh]. *Modern Geográfia*, 11(1), 1–2.
- Williams, J. G. (1982). *The Art of Gupta India: Empire and Province* (First Edition). Princeton University Press.
- Wojtilla, Gy. (2003). Stein Aurél kasmíri szanszkrit kutatásai. *Magyar Tudomány*, 2, 217–222.
- Zutshi, C. (2011). Landscapes of the Past: Rajatarangini and Historical Knowledge Production in Late-Nineteenth-Century Kashmir. In I. Sengupta, & D. Ali (eds.), *Knowledge Production, Pedagogy, and Institutions in Colonial India* (pp. 99–121). Palgrave Macmillan.

MELLÉKLET/APPENDIX

Stein Aurél dél-ázsiai földrajzi–régészeti expedíciói és publikációi.

List of geographical and archaeological expeditions led by Sir Aurel Stein with publication details.

- 1888–1896. Kashmir (Stein, 1899b, 1900a)
- 1889–1890. Salt Range (Bühler, 1890; Stein, 1937)
- 1896–1898. Swat & Buner (Stein, 1898b, 1898c, 1898a, 1899c, 1899a)
- 1899. South Bihar & Hazaribagh (Stein, 1901)
- 1900. Indus (Stein, 1900b)
- 1901. Salt Range
- 1904. North-West Frontier Province & Baluchistan (Stein, 1905)
- 1912. North-West Frontier Province (Stein, 1912, 1915)
- 1926. Swat (Stein, 1927, 1929b, 1930)
- 1927–1928. Baluchistan (Stein, 1928, 1929a, 1931)
- 1931. Punjab (Stein, 1932b, 1932a, 1937)
- 1940–1943. Ghaggar-Hakra (Stein, 1917, 1942a, 1989)
- 1941. Indus Kohistan (Stein, 1942b)
- 1943. Las Bela (Stein, 1943)

Ez a mű a Creative Commons Nevezd meg! – Ne add el! – Ne változtasd! 4.0 nemzetközi licence-feltételeinek megfelelően felhasználható. (CC BY-NC-ND 4.0)

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>

This open access article may be used under the international license terms of Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 (CC BY-NC-ND 4.0)

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>

